Fjørtoft, K. & Solberg, M. (2026). Danning til demokrati? Haugebevegelsen og kunnskapens rolle. I L. T. Hilt (Red.), *Nordisk danning: mellom tradisjon og fornying* (s. 79–97). Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa870803

3

Danning til demokrati?

Haugebevegelsen og kunnskapens rolle

Kjersti Fjørtoft & Mariann Solberg

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Sammendrag: De protestantiske lekfolksbevegelsene som vokste fram på 1800-tallet, har bidratt til å forme den norske og nordiske danningstradisjonen. Haugebevegelsen, grunnlagt av Hans Nielsen Hauge (1771–1824), har hatt stor betydning for modernisering og demokratisering av norsk samfunnsliv. Hauge er kjent som bondesønnen som opponerte mot geistlige privilegier og sosiale hierarkier. Han bidro til at folk fra alle samfunnsklasser fikk anledning til å lære å lese, skrive og snakke i forsamlinger, og dessuten til at også ubemidlede kunne oppnå økonomisk uavhengighet ved å etablere næringsvirksomhet. Haugianismens plass i pedagogisk idehistorie og norsk utdannings- og skolehistorie har imidlertid fått lite oppmerksomhet. Kapitlet undersøker hvordan Hauge og haugianernes radikale kristendomsforståelse, koblet til opplysningstidens idealer, har bidratt til å forme et danningsideal som vektlegger betydningen av individets utvikling til det beste for samfunnet og fellesskapet. Vi vil vise at haugebevegelsens tenkning og praksis er et eksempel på hvordan protestantiske lekmannsbevegelser har bidratt til sosial og økonomisk utvikling, og at måten de haugianske fellesskapene og menighetene var organisert på har bidratt til å fremme et dannelsesideal og pedagogiske grunnideer hvor inkludering, likeverd og like muligheter står sterkt.

Nøkkelord: Protestantisk lekfolksbevegelse, Hans Nielsen Hauge, danningsidealer, lese- og skrivekyndighet, fellesskap.

Abstract: The Protestant lay movements that emerged during the nineteenth century played a significant role in shaping the Norwegian and Nordic traditions of *Bildung*. The Haugean movement, founded by Hans Nielsen Hauge (1771–1824), made an important contribution to the modernization and democratization of Norwegian society. Hauge is best known as the farmer's son who challenged clerical privilege and social hierarchies. He enabled people from all social backgrounds to acquire literacy, develop their ability to speak and express themselves publicly, and achieve economic independence by establishing businesses and engaging in entrepreneurship. Hauge and the Hauge movement's place in the history of Norwegian educational ideas and school history has received relatively little attention. This chapter examines how Hauge's radical interpretation of Christianity, combined with the ideals of the Enlightenment, contributed to the development of an educational ideal that emphasizes the individual development for the benefit of society and the common good. We argue that the ideas and practices of the Haugean movement illustrate how protestant lay movements contributed to social and economic development. Furthermore, we show that the organization of Haugean communities and congregations has contributed to the development of an understanding of Bildung and pedagogical principles in which inclusion, equality, and equal opportunities occupy a prominent place.

Keywords: Protestant lay movement, Hans Nielsen Hauge, Bildung ideals, literacy, common good.

Innledning

De protestantiske kristne lekmannsbevegelsene som vokste frem utover 1800-tallet kan sies å markere starten på den nordiske folkedanningstradisjonen. Den første landsomfattende lekmannsbevegelsen i Norge ble startet av bondesønnen Hans Nielsen Hauge (1771–1824) allerede på slutten av 1700-tallet. Hauge skrev ikke om danning, og han var heller ikke direkte involvert i utdanningspolitisk arbeid. Likevel vil vi hevde at tenkningen og praksisen han initierte i de haugianske vennesamfunnene er vesentlig for å forstå det kulturelle grunnlaget for norsk pedagogisk tenkning, og særlig for å forstå dens røtter i norsk folkedanningstradisjon. Vi finner tre trekk i haugianismen som peker frem mot vår tids pedagogiske tenkning, og det er egalitet, egenaktivitet og en utpreget fellesskapsorientering.

Det er skrevet mye om Hauge, der det meste handler om hans rolle som teolog, entreprenør, leder og reformator. Haugianismens plass i pedagogisk idehistorie og norsk utdannings- og skolehistorie har imidlertid fått lite oppmerksomhet.[1] Dette til tross for at både Hauge og den senere haugebevegelsen understreket at folkeopplysning, skolegang og utdanning er viktig for å utvikle et samfunn der samfunnsborgerne selv tar del i utviklingen.

Det pedagogiske grunnspørsmålet vi skal reise i møte med Hauge er hvilken rolle kunnskap og ferdigheter antas å ha i danningen av enkeltmennesket. Vi skal gjennom denne linsen forsøke å kretse inn det synet på danning som kan finnes hos Hauge. Det innebærer å undersøke *grunnene* til at Hauge mente det var viktig for individet å opparbeide seg kunnskap og ferdigheter på en rekke områder. Vi er særlig interesserte i trekk som kan peke i retning av tenkning og praksis for demokratisk danning, men vi spør også hvordan haugianske begrunnelser stiller seg i lys av distinksjoner som formal og material danning, subjektivitet og objektivitet i danning, og avveining mellom autoritet og frihet. Danning handler om utviklingen av selvet, men en kan enten tenke at danningen er til for selvutviklingens egen skyld, eller en kan tenke at det handler om å utvikle seg selv til det beste for samfunnet og fellesskapet. Det kan handle om å dannes i tråd med samfunnets idealer og tradisjonen, eller

1 Et unntak er historikeren Olaf Golfs rapport utgitt i forbindelse med Haugejubileet i 1996. Olav Golf, *Haugebevegelse og folkeopplysning 1800–1860*, rapport nr. 6, Pedagogisk forskningsinstitutt (Universitetet i Oslo, 1996).

det kan handle om å bli rustet til kritisk gjennomtenkning av rådende idealer og tradisjoner. Vi undersøker hvordan den haugianske tradisjonen og dens begrunnelser relaterer seg til disse spørsmålene.

Kapitlet starter med en kort biografisk oversikt over Hauges liv og virke. Vi plasserer Hauges tenkning i en idehistorisk kontekst, med vekt på hvordan tenkningen og teologien hans er påvirket av opplysningstidens idealer. Lekmannsbevegelsene, som haugebevegelsen er et eksempel på, har generelt bidratt til sosial og politisk reform, og vi viser hvilke trekk som har vært særlig fremtredende. I kapitlets siste del oppsummerer vi hvordan Hauges radikale kristendomsforståelse, entreprenørvirksomhet og utdannings- og opplæringsvirksomhet kan ha bidratt til norsk og nordisk danningsforståelse.

Hans Nielsen Hauge – biografisk oversikt

Hauge, som var fra Tune i Østfold, grunnla altså lekmannsbevegelsen omtalt som haugianere, Hauges venner eller Haugebevegelsen. Bevegelsen hadde i første halvdel av 1800-tallet utbredelse i lokalsamfunn i store deler av Norge, og særlig blant bønder. Hauge er også kjent for sin gründervirksomhet, og han startet virksomheter som trykkeri, saltkokeri, møller, gruvedrift, papirfabrikk, fiskebruk og bankvirksomhet.[2] Næringsvirksomheten hadde en klar sosial profil der fattigdomsbekjempelse og økonomisk uavhengighet var en del av hensikten.

I 1797 utgav han sin første bok, *Betragtning over Verdens Daarlighed*, som omhandlet hans forståelse av hva Bibelen sier om kristen livsførsel. Hauge anså datidens geistlige som dårlige eksempler for folket. Han var forarget over deres manglende rettroenhet og umoral, og i boken går han i rette med presteskapets praksis. De anklages for å være gjerrige, griske, hovmodige, vellystige og å utvise fråtseri og drukkenskap.[3] Hans samlede produksjon består ellers

2 Andreas Aarflot og Hallgeir Elstad, «Hans Nielsen Hauge», i *Store norske leksikon*, hentet 20. mars 2026, https://snl.no/Hans_Nielsen_Hauge.

3 Hans N. H. Ording, *Hans Nielsens Hauges skrifter: Samlet utgave*, bind 1 (Andaktsbokselskapet, 1947), 84.

av 40 ulike tekster, hvorav 14 bøker som ble trykket i et opplag på 200 000 eksemplarer. Hauges skrifter var de mest leste i hans samtid. Statistikken sier at hver fjerde eller femte nordmann på denne tiden minst ett av Hauges skrifter, og disse betydde mye for at småkårsfolk lærte seg å lese og skrive. Han skrev over 1000 brev, og brevvekslingen med vennesamfunnene omhandlet både den religiøse virksomheten og næringsvirksomheten. Brevvekslingen hadde også en egen betydning i denne sammenhengen, da man måtte lære å uttrykke seg skriftlig for å svare på brevene fra han.[4]

I årene mellom 1796 og 1804 reiste Hauge rundt i landet, først til Oslo og senere også nordover til Tromsø, Målselv og Bardu i Troms, for å forkynne og for å stifte vennesamfunn. Det å reise uten spesiell tillatelse, for eksempel til handel, innebar et brudd på datidens løsgjengerlov. Hauge opplevde at han hadde fått et kall fra Gud om å forkynne Guds rette lære, og dette betinget at han reiste. I kallet lå det et oppgjør med menneskelig synd. Han mente, med utgangspunkt i Luther, at han som lekmann hadde frihet til å bruke sin egen innsikt i Guds ord til å forkynne, selv om det stred mot datidens lovgivning og prestenes forkynningsmonopol, kalt konventikkelplakaten.[5] Termen konventikkel viser til private religiøse sammenkomster med skriftlesing og bønn. Konventikkelplakaten av 1741 ga autoriserte prester monopol på å forkynne. Dersom andre skulle forkynne, måtte de være godkjent av en skriftlærd. Konventikkelplakaten inneholdt også et absolutt forbud mot at kvinner kunne tale i forsamlinger. Hauge utfordret disse forordningene: Han reiste uten tillatelse og han holdt forsamlinger uten formell godkjennelse. Forsamlingene fant sted utendørs eller hjemme hos folk, altså utenfor etablerte kirkebygg, og i Hauges vennesamfunn fikk også kvinner både tale i forsamlinger og ha ledende roller.

Hauge ble domfelt og fengslet flere ganger. Mellom 1804 og 1811 satt han i fengsel, og de to første årene sonet han under forhold som gjorde at helsen fikk en alvorlig knekk. Endelig dom fikk han først i 1814. Etter 1814 ble haugianismen i mindre grad sett som en trussel, og Hauge selv hadde mistet mye av den kraften som var utgangspunktet for hans vilje til å gå på tvers av lover og forordninger.

---

4 Linda Haukland, «Hans Nielsen Hauge: A Catalyst of Literacy in Norway», *Scandinavian Journal of History* 39, nr. 5 (2014): 539, https://doi.org/10.1080/03468755.2014.946533.

5 Aarflot og Elstad, «Hans Nielsen Hauge».

I Hauge-resepsjonen legges det vekt på at Hauges opprør mot politiske myndigheter har vært viktig for modernisering og utvikling av demokratiet i Norge. Utover 1800-tallet bidro haugianerne til å fremme opplysning for folk flest, blant annet ved å distribuere det de oppfattet som oppbyggelig litteratur og ved å etablere søndagsskoler. At lekfolk lærte seg å forkynne bidro til at mange fra bondestanden kunne utvikle sine muntlige ferdigheter, og at de kunne «snakke for seg» også i andre sammenhenger.

Idehistorisk kontekst: opplysningstid og protestantisme

Det er ikke uten grunn at Hauges ideer ofte kobles til opplysningstidens idealer om frihet og likhet, samt fremskrittstro. Samtidig med at haugianismen vokste frem fikk opplysningstenkningen utbredelse i Europa. Det er grunn til å tro at det egalitære grunnlaget for en personlig og inderliggjort gjerningskristendom som vi finner i haugianismen, også kunne hente kraft fra opplysningstenkningen.[6] Koblingen er ikke ukjent: Den tyske filosofen Immanuel Kant (1724–1804) er en av de mest sentrale opplysningstenkerne, samtidig som han inngår i en pietistisk luthersk tradisjon. Opplysningstidens tenkning knyttes generelt til egalitære idealer om demokratisk medborgerskap og utjevning av sosiale og økonomiske forskjeller. Kritisk tenkning skulle gjøre individet selvstendig og sette den enkelte i stand til å kritisere og utfordre legitimiteten til autoriteters makt, teologiske så vel som verdslige. Ideen er at alle mennesker kan utvikle fornuften sin til det beste for seg selv og samfunnet, og siden fornuftsevnen er den samme hos alle, finnes det ingen naturlig rangordning mellom individer og samfunnsklasser. Kants tenkning legger imidlertid stor vekt på fornuftens rolle i moralsk tenkning. Dette innebærer et påbud om å heve seg over følelsesmessige og personlige motiver, noe som også står sentralt den statskirkelige tenkningen i denne tida. Hauges kritikk mot den opplysningsorienterte og fornuftsbaserte prestestanden går nettopp

6 Knut Dørum og Helje Kringlebotn Sødal, «Hans Nielsen Hauge som samfunnsfornyer: Teologiske begrunnelser», *Historisk tidsskrift* 102 (2023), https://doi.org/10.18261/ht.102.2.5.

på at budskapet blir for pliktorientert og ikke legger vekt på at kallet forutsetter en personlig og følelsesmessig oppvåkning.

Til tross for denne ulikheten er det egalitære et grunnleggende trekk ved både Kants tenkning om menneskets autonomi og moralske danning, og Haugianismens orientering. Mennesker er like, eller jevnbyrdige, i kraft av forstandsmessig likhet. Hvis vi, i motsetning til hva Kant gjorde selv, inkluderer alle mennesker i klassen av mennesker, kan vi si at fordi alle mennesker prinsipielt har forstand, har alle likt grunnlag for selvbestemmelse. Dette er et første og grunnleggende likhetstrekk. For det andre finner vi, som en forutsetning for danning, at det må foreligge en selvvirksomhet, en aktivitet – at en må bruke sin forstand, og at en må tenke selv. For det tredje må en bruke forstanden i samvirke med andre mennesker.[7] En betingelse for danning i en kantiansk forståelse er videre at en er i stand til å møte det ukjente på egen grunn, uten å underlegge seg autoriteters tenkning, forståelse og verdier. Dette forutsetter at vi evner å overskride oss selv som naturvesen, det vil si å handle ut fra egne rasjonelle overbevisninger, og ikke ut fra impulser, drifter eller ytre autoriteter. Det restriktive forholdet til oss selv som naturvesener er da også et typisk trekk ved en pietistisk kristendomsforståelse.

Opplysning ble sett som avgjørende for menneskets selvutvikling, men ble også betraktet som avgjørende for at samfunnet skulle utvikle seg teknologisk, politisk og økonomisk. Mangel på kunnskap, samt overtro og urettmessige sosiale og politiske hierarkier, ble sett på som hindringer for å utvikle samfunnet til det bedre. Hauge, som argumenterte i en religiøs kontekst, mente at Gud har gitt mennesket i oppgave å forvalte jordens ressurser på best mulig måte. Mennesket har dermed en plikt til å bidra til samfunnsutvikling ved å leve et produktivt og arbeidsomt liv. Å virke på sitt beste for samfunnets økonomi og velferd er altså en forutsetning for å leve som en sann kristen.[8] Det å være skapende og produktiv er ifølge Hauge i seg selv et tegn på moralsk

7 Mariann Solberg, «Om akademisk danning med utgangspunkt i Kants sensus communis og 'Hva er opplysning?'», i *Festskrift til Hjørdis Nerheim i anledning 70-årsdagen*, red. Fredrik Nilsen og Lone Dybdal (Unipub forlag, 2010), 51–68.

8 Eli Morken Farstad, «Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge», i *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge*, red. Eli Morken Farstad og Kristian Holen Nymark (Cappelen Damm Akademisk, 2023), https://doi.org/10.23865/noasp.190.ch1.

og rettroende livsførsel.[9] Siden det å bidra til samfunnets beste er et personlig ansvar for alle, må også muligheten til å tilegne seg kunnskaper og ferdigheter som er nødvendige for å bidra i samfunnsutviklingen, være likt fordelt. Protestantismens individualiserte forhold mellom menneske og Gud bidrar slik til å støtte opp om opplysningstidens krav om autonomi og likeverd. Ethvert individ har ansvar for å utføre sine plikter til Gud. Konsekvensen av at det finnes sosiale og økonomiske strukturer som fører til at noen ikke får samme mulighet som andre til å utvikle seg selv på best mulig måte, er at ikke alle får lik mulighet til å leve som sanne kristne.

En viktig forskjell mellom Kant og Hauge er at Kant argumenterer for at mennesket er sin egen autoritet, mens Hauge mener at menneskets autoritet er Gud eller skriften. Hauge understreker imidlertid at individet har et selvstendig og individuelt ansvar for å tolke og praktisere Guds ord på riktig måte og derfor er det viktig at folk kan lese, skrive og formidle. Kunnskap og læring er altså viktig for at folk skal kunne følge sine egne overbevisninger i trosspørsmål.

Det fins i opplysningstiden flere eksempler på at krav om rettferdighet og likeverd forankres i religiøse budskap. Dette handler ikke om å bruke religion strategisk for å fremme slike krav, men om at det er dette som er religionens sanne budskap. En av de tidlige forkjemperne for kvinners rettigheter, Mary Wollstonecraft, argumenterte for eksempel for at når Gud har skapt mennesket med fornuft, så har alle mennesker en gudegitt plikt til å bruke denne fornuften på best mulig måte. Hun var særlig opptatt av kvinners rett til utdanning. Hun mente at et samfunn som er innrettet slik at noen mennesker ikke får mulighet til å utvikle evnen til rasjonell tenkning i realiteten hindrer dem i å ta selvstendig ansvar for den jobben de er satt til jorden for å utføre.[10] I dette ligger det at det er Gud som er autoritet, ikke menn eller patriarkalske samfunnsstrukturer.

---

9 Olav Honningdal Grytten, «The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism: Entrepreneurship of the Norwegian Puritan Leader Hans Nielsen Hauge», *Review of European Studies* 5, nr. 1 (2013): 27–28, https://doi.org/10.5539/res.v5n1p31.

10 Kjersti Fjørtoft, «Mary Wollstonecraft – A call for a Revolution on Female Manners», i *Philosophy of Justice*, red. Guttorm Fløistad (Springer, 2015), 269.

Opplysning, modernisering og demokratisering

Hauge fremmet og praktiserte det som ofte omtales som en protestantisk arbeidsetikk. Den tyske sosiologen Max Weber (1864–1920) er kjent for å analysere kapitalismens fremvekst i Europa nettopp i lys av virkningen av protestantisk arbeidsetikk. Han var særlig opptatt av hvordan kalvinistisk etikk og predestinasjonslæren har bidratt til å fremme kapitalisme som kultur, tenkemåte og økonomisk system. Predestinasjonslæren går ut på at det er forhåndsbestemt hvem som oppnår frelse, men at det er mulig å få tegn på om du er utvalgt gjennom hardt arbeid og askese. Kombinasjonen av hardt arbeid og en asketisk livsstil fører til opphoping av kapital som kan investeres i nye prosjekter. Følger vi Weber er det slik at religiøse overbevisninger legger til rette for kapitalisme. Når religiøse begrunnelser med tiden svekkes, ligger veien åpen for en markedskapitalistisk tankegang og kultur.[11] Kapitalismen oppstår med andre ord som en ikke intendert konsekvens av en religiøst motivert arbeidsetikk.

I haugeresepsjonen legges det ofte vekt på at koblingen mellom pietistisk gjerningskristendom og opplysningstidens fremskrittsoptimisme har betydd mye for moderniseringen og demokratiseringen av Norge.[12] Flere har trukket linjer mellom Hauges næringsvirksomhet og entreprenørskap og Webers analyse av forholdet mellom protestantisk etikk og kapitalistisk ånd.[13] Hauge trodde imidlertid ikke på predestinasjon, men materiell fremgang ble sett på som resultat av ekte tro og rett livsførsel, og som et tegn på Guds velsignelse.[14]

Nils Gilje har påpekt at dersom Hauges ideer for ensidig plasseres innenfor rammen av Webers teorier, overser man betydningen av det Hauge kaller «kjærlighetens forening». For Hauge var denne personlige foreningen med

---

11 Grytten, «The Protestant Ethic», 46.

12 Farstad og Nymark, «Nye perspektiv»; Gunnar Skirbekk, «Processes of Modernisation: Scandinavian Experiences», *Transcultural studies* 14, nr. 2 (2018); Dørum og Sødal, «Hans Nielsen Hauge som samfunnsfornyer».

13 Grytten, «The Protestant Ethic»; Nils Gilje, *Hans Nielsen Hauge og kapitalismens ånd*, notat (LOS-senteret, 1994), http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016121548092; Skirbekk, «Processes of Modernisation»; Dørum og Sødal, «Hans Nielsen Hauge som samfunnsfornyer».

14 Dørum og Sødal, «Hans Nielsen Hauge som samfunnsfornyer», 144–152.

Gud drivkraften i hans sosiale og økonomiske aktivitet. Kjærligheten til Gud måtte vises gjennom kjærlighet til nesten: ved å hjelpe andre, skape arbeidsplasser og forvalte jorden som gode husholdere. Som allerede nevnt var haugianerne organisert i små, tette fellesskap som samarbeidet og eide tingene sammen. Ifølge Gilje var Hauge opptatt av at vennesamfunnene skulle oppnå økonomisk uavhengighet for å kunne leve renere og være mer uavhengige av «overklassemennesker som lever i vellyst og synd».[15] Gilje mener at noe av haugebevegelsens suksess handler om kraften i den religiøse «brorskapsetikken» som gjaldt innad i fellesskapet. Dette la grunnlag for et økonomisk system tuftet på deling og felleseie. Fortjenesten fra haugianernes selskaper gikk til fellesskapet. Gilje sier for eksempel at det ville være utenkelig at et «søsken» i fellesskapet gikk konkurs uten at andre grep inn for å hjelpe.[16]

Hauge har utvilsomt bidratt til å fremme verdien av økonomisk uavhengighet, i tillegg til å demokratisere muligheten til å drive næringsvirksomhet. Hauges næringsvirksomhet utfordret den økonomiske overklassen ved å legge til rette for at vanlige folk kunne bli selvstendige økonomiske aktører. Utviklingen i Norge har imidlertid ikke gått i retning av ren markedskapitalisme. Det som ofte omtales som den norske, eller nordiske modellen, kjennetegnes ved en relativt velfungerende velferdsstat der ansvaret for fellesskapet har stått sterkt.[17]

Haugebevegelsen er altså et eksempel på hvordan protestantiske lekmannsbevegelser bidrar til sosial og økonomisk utvikling. Samtidig viser den hvordan en mer inkluderende og lite hierarkisk kultur i menigheten kan bidra til å fremme mer egalitære samfunnsstrukturer der en er opptatt av å ivareta fellesskapets interesser. Nina Witoszek og Øystein Sørensen mener for eksempel at lekfolksbevegelsene har hatt stor betydning for utviklingen av de nordiske velferdsstatene. De hevder at velferdsmodellen i de nordiske landene er formet av det de kaller «pastoral opplysning», kombinert med

15 Gilje, *Hans Nielsen Hauge og kapitalismens ånd*, 19.

16 Gilje, *Hans Nielsen Hauge og kapitalismens ånd*, 23.

17 Gunnar Skirbekk, «Frå undersått til statsborgar: Grunnlova som føresetnad for demokratiseringsprosessane på 1800-talet», i *Likeverd: Grunnlaget for demokrati*, red. Arild Holt-Jensen og Ståle Dyrvik (Res Publica, 2015), 134, https://hdl.handle.net/11250/4498133.

pragmatisme og fremskrittstro.[18] Slik vi forstår Witoszeks og Sørensens begrep om pastoral opplysning handler det for det første om den aktive rollen kristne ledere spilte i opplysning og utdanning i denne tiden. Her er det ikke først og fremst snakk om ordinerte prester i kirken, men om pastorer, altså menighetsledere i frikirkelige og protestantiske samfunn. Dessuten peker de med begrepet på opplysningens kulturelle forankring i det rurale og idealiseringen av livet på bygden og bondestanden som vi finner i Norden på denne tiden. Her er verdier som nøysomhet, den enkeltes betydning og sosial rettferdighet sentrale, verdier som også kjennetegner haugianismen.

Et eksempel som viser hvordan Hauges vekkelsesmøter utfordret datidens sosiale hierarkier er at folk satt sammen uavhengig av kjønn eller sosial klasse. Folk som vanligvis ikke satt sammen i kirken, satt altså nå sammen.[19] I tillegg hadde kvinner rett til å tale og forkynne. Dette utfordret ikke bare tradisjonelle sosiale hierarkier, men også bibelske budskap, som Paulus sitt velkjente utsagn om at kvinner ikke skal tale i forsamlinger. Ifølge Nils Gilje mente Hauge at Paulus tok feil, og at Den hellige ånd i de siste tider ville overøse sine nådegaver over «både Mand- og Qvindekiøn, til at tale og forklare Guds ord».[20] Her ser vi et klart eksempel på hvordan haugebevegelsen har bidratt til å utfordre ikke bare datidens sosiale konvensjoner, men også religiøse konvensjoner. Selv om flere pietistiske lekfolksbevegelser bygger på et egalitært syn på hvem som skulle ha rett til å forkynne og tolke religiøse skrifter, er det ikke like vanlig å inkludere kvinner, da Luthers lære i stor grad bygger på patriarkalske prinsipper.

En annen nordisk pietistisk lekmannsbevegelse, læstadianismen, fikk sin start på midten av 1800-tallet. Den svenske presten Lars Levi Læstadius virket på Nordkalotten, altså både i Norge, Sverige og Finland.[21] Også hans skrifter ble spredt vidt blant folk flest, og i læstadianismen, som i haugianismen, var det

18 Nina Witoszek og Øystein Sørensen, «Nordic Humanism as a Driver of the Welfare Society», i *Sustainable Modernity: The Nordic Model and Beyond*, red. Nina Witoszek og Atle Midttun (Routledge, 2018), 39, https://doi.org/10.4324/9781315195964-3.

19 Witoszek og Sørensen, «Nordic Humanism», 40.

20 Nils Gilje, «Mystikk, 'svermeri' og religiøs toleranse hos Hans Nielsen Hauge», i *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge*, red. Eli Morken Farstad og Kristian Holen Nymark (Cappelen Damm Akademisk, 2023), https://doi.org/10.23865/noasp.190.ch3.

21 Bengt-Ove Andreassen, Roald E. Kristiansen og Rolf Inge Larsen, red., *Læstadianismens historie i Norge* (Orkana Akademisk, 2024), 41–42.

et prinsipp at det religiøse språket skulle være så nært opp til hverdagsspråket som mulig. Læstadius skrev og holdt sine prekener på både svensk, (lule-) samisk og tornedalsfinsk/meänkieli, alt etter hvor han talte, noe som ikke var en selvfølge på denne tiden. I likhet med Hauge var Læstadius kritisk til samtidens geistlige og til prestenes moral og livsførsel. Både læstadianismen og haugianismen utfordret politiske myndigheter ved å flytte forsamlingene fra kirkebyggene til private hjem og egne forsamlingshus.

Betydningen av kunnskap og opplysning – en egalitær danningsforståelse.

Hauge blir som sagt ofte trukket frem som svært viktig for modernisering og demokratisering av Norge. Det er imidlertid viktig å være oppmerksom på at kritikken av de geistliges makt og myndighet var forankret i bevegelsens kristendomsforståelse. Haugebevegelsens understreking av betydningen av ansvarliggjøring og selvstendiggjøring var motivert av at det skulle være mulig selv å ta ansvar for egen livsførsel og frelse, men det bidro også til utjevning av maktforskjeller, demokratisering og økt sosial mobilitet. Ikke minst var dette viktig for å fremme lese- og skriveferdighetene blant folk fra bondestanden og lavere sosiale lag. Linda Haukland ser Hauge som en katalysator for at nordmenn lærte seg å skrive og lese. Hun argumenterer for at Hauges skrifter, og det at han publiserte disse i et språk som lå nært opp til slik folk fra allmuen snakket, åpnet opp for et nytt litterært rom der alminnelige mennesker kunne uttrykke seg selv skriftlig.[22]

Gunnar Skirbekk påpeker at Hauge og haugebevegelsen bidro til etableringen av en lese- og skriftkultur som har vært viktig for utviklingen av en demokratisk offentlighet. Det å kunne lese og skrive, i tillegg til å lære seg å argumentere for standpunktene sine, var avgjørende for å kunne delta i offentlige og politiske diskusjoner. I de haugianske fellesskapene var dette gjerne knyttet til argumentasjon om hva som er den riktige tolkningen av

22 Haukland, «Hans Nielsen Hauge», 553.

religiøse tekster. Slike diskusjoner kan likevel ha bidratt til å fremme oppfatningen av at individet skal ha rett og mulighet til å gjøre selvstendige vurderinger av etablerte sannheter og autoriteter. Dette vil i sin tur gjøre folk bedre i stand til å delta i det politiske livet i samfunnet. Ikke minst vil muligheten til å delta i offentlige diskusjoner være åpen slik at flere kan delta. Evne til selvstendig argumentasjon er avgjørende for å kunne delta i offentlige diskusjoner, og dermed også for å bidra til sosial og politisk endring.[23]

Knut Dørum og Helje Kringlebotten Sødal mener imidlertid at Haugeforskningen i for liten grad har vært opptatt av den sosiale sprengkraften som ligger i Hauges kristendomsforståelse, og at Hauge først og fremst må forstås som en religiøs leder, og ikke en politisk motivert agitator.[24] Dette betyr ikke at de ikke ser at Hauge har vært viktig for sosiale reformer og utviklingen av et moderne Norge, men de hevder at det var Hauges teologiske tolkninger som fikk radikale samfunnskonsekvenser, og at han aldri søkte sekulære mål.[25] De mener at når Hauge posisjonerte seg mot lovgivningen og det statlige embetsverket, var det primært fordi han mente alle skulle ha like muligheter til å tjene Gud, og at loven som hindret lekfolk i å drive forkynnelse hindret dem i å utføre sin gudegitte oppgave.[26] Videre hevder de at Hauges maktkritikk først og fremst må forstås som et forsøk på å fjerne strukturer som hindrer folk i å leve arbeidsomme og produktive liv på like vilkår.[27] Det er altså Hauges teologi, der tanken om at tro og forkynnelse skal være for alle, som har inspirert nye folkebevegelser både av religiøs og sekulær art, og som har fått politiske og sosiale konsekvenser.[28]

Vi vet at de pietistiske legmannsbevegelsene, sammen med med bondebevegelsen og arbeiderbevegelsen, har hatt stor innflytelse på den politiske utviklingen i Norge. De norske og nordiske danningsidealene beskrives ofte som mer egalitære og kollektive enn det som er tilfelle i andre europeiske land, og det kan være grunn til å spørre hvorfor de egalitære idealene har fått større gjennomslagskraft i Norge og Norden enn andre steder. En del av

23 Skirbekk, «Processes of Modernisation», 141.

24 Dørum og Sødal, «Hans Nielsen Hauge som samfunnsfornyer», 155.

25 Dørum og Sødal, «Hans Nielsen Hauge som samfunnsfornyer», 144–146.

26 Dørum og Sødal, «Hans Nielsen Hauge som samfunnsfornyer», 150.

27 Dørum og Sødal, «Hans Nielsen Hauge som samfunnsfornyer», 149.

28 Dørum og Sødal, «Hans Nielsen Hauge som samfunnsfornyer», 149–150.

forklaringen på at de fikk denne innflytelsen kan være at Grunnloven fra 1814 forbød adelige privilegier, og at det ble forbudt å utnevne ny adel i Norge. Fiskere, selveiende bønder og arbeidere har tradisjonelt hatt færre bindinger til kulturelle og religiøse eliter enn i andre europeiske land. Etter 1814 sto også nasjonsbygging sentralt, noe som ga selveiende bønder økt kulturell status fordi de ble ansett for å være bærere av norsk språk og kultur.[29] Forbudet mot adelige privilegier, i kombinasjon med at det tradisjonelt norske fikk økt status, kan ha bidratt til å bane vei for at bønder og andre fra lavere sosiale lag kunne organisere seg i menigheter og fellesskap, uavhengig av borgerskapets sosiale status og statlig og geistlig makt. I kontrast til for eksempel det tyske dannelsesidealet, som tradisjonelt har vært knyttet til borgerskapets kulturelle dannelse, har det nordiske og norske i stor grad vært knyttet til folkeopplysning rettet mot allmuen.[30]

Det er grunn til å tro at Hauge og haugebevegelsens misjon og virksomhet har bidratt til en dannelsesforståelse som er mer likhets- og felleskapsorientert enn i mange andre land. Ved å inngå i de haugianske fellesskapene fikk folk ikke bare lære å lese og skrive, de fikk også opplæring i praktisk arbeid og kunnskaper om hvordan økonomien fungerer. Vi har sett at et viktig premiss for Hauges teologiske grunnsyn var at kunnskapstilegnelse ikke skulle være avhengig av faktorer som kjønn og klasse. Vi har også sett at den haugianske etikken er tuftet på hardt arbeid, ansvar og fellesskap. Haugianske ideer om likeverd, ansvar og viktigheten av like muligheter for å tilegne seg kunnskap har vært med på å prege norske danningsidealer og læreplaner langt inn i det 20. århundre.[31] At alle barn har krav på grunnleggende opplæring uavhengig av faktorer som geografi, kultur og sosioøkonomiske forskjeller er fremdeles en bærebjelke i norsk utdanningspolitikk.

Ifølge Merete Roos har haugianerne, og ikke bare Hauge selv, hatt stor innflytelse på norsk utdanningspolitikk. Dette altså til tross for at Hauge selv

29 Skirbekk, «Processes of Modernisation», 139.

30 Inga Bostad og Mariann Solberg, «Rooms of Togetherness: Nordic Ideals of Knowledge in Education», i *The Nordic Education Model in Context: Historical Developments and Current Renegotiations*, red. Daniel Tröhler, Bernadette Hörman, Sverre Tveit og Inga Bostad (Routledge, 2022), 127.

31 Witoszek og Sørensen, «Nordic Humanism», 41.

ikke hadde et eget opplysnings- eller utdanningspolitisk program.[32] Ifølge Roos er en som har gitt viktige bidrag i dette henseendet stortingsrepresentanten og haugianeren Ole Gabriel Ueland (1799–1870). I 1836 foreslo han å utgi et nyhetsblad, eller en Stortingstidende, som skulle inneholde referater fra forhandlinger i Stortinget og dermed bidra til politisk opplysning.[33] Ueland argumenterte for at kunnskap om statsforfatningen og om hvordan staten forvalter sine anliggender er avgjørende for politisk stabilitet.[34] Forslaget til Ueland ble imidlertid forkastet, men som Roos påpeker, har forslaget likevel bidratt til å fremme senere debatter om statens ansvar for folkeopplysning og skolegang.

Vi har sett at den norske danningstradisjonen er mer knyttet til folkeopplysning og fellesskapstenkning enn i mange andre land. Noe av det som kjennetegner den norske og nordiske moderniseringen og demokratiseringen, er at den gjennom lekfolksbevegelsenes folkeopplysningsprosjekt har skjedd nedenfra, ikke bare ovenfra. Prosessene er altså i større grad formet av folk selv, ikke bare av geistlige autoriteter og politiske myndigheter. Haugebevegelsen er et godt eksempel på et folkeopplysningsprosjekt som startet som en motkultur nedenfra, men som senere ble en del av statskirken og det etablerte offentlige Norge. Slik kan en si at Hauges ideer har beveget seg fra å representere opprør og motstand til å fungere som premisser for statlig religiøs tenkning og praksis og for norsk politikkutforming.

Avslutning

Det er tre trekk vi har funnet særlig fremtredende ved Hauges danningsforståelse: For det første egalitarianisme, for det andre et fokus på ferdighetsopparbeidelse, og for det tredje en sterk og tydelig fellesskapsorientering.

32 Merethe Roos, «Å danne politiske borgere – Ole Gabriel Uelands innsats for å forbedre politisk opplysning», i *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge*, red. Eli Morken Farstad og Kristian Holen Nymark (Cappelen Damm Akademisk, 2023), 166, https://doi.org/10.23865/noasp.190.ch8.

33 Roos, «Å danne politiske borgere», 172.

34 Roos, «Å danne politiske borgere», 171.

Når vi ser tilbake til opplysningstenkere som Immanuel Kant og Mary Wollstonecraft, ser vi at begge er opptatt av menneskets likeverd, selvstendighet, verdien av kunnskap og individets ansvar for flere enn seg selv. Gjennom pietistiske protestantiske bevegelser fikk disse verdiene også en religiøs begrunnelse, og med dette ble de formidlet både gjennom folks selvforståelse og den offentlige kulturen i samfunnet.

Egalitet, egenaktivitet og fellesskapsorientering, med ansvar for mer enn seg selv, er verdier som har blitt videreutviklet gjennom hele 1900-tallet og som fremdeles står sterkt i norsk utdanningspolitikk. Går vi til den gjeldende læreplanen for den norske skolen, LK 20, ser vi at skolen er gitt et særskilt ansvar for å utdanne demokratiske borgere. På den andre siden er det mye som tyder på at fellesskapsorienteringen har blitt svekket i Norge og Norden de siste 20-30 årene, i overgangen fra kunnskapsorienterte til kompetanseorienterte læreplaner. Når læreplaner fokuserer ensidig på selve læringsprosessen og individuelle kompetanser fremfor felles faglig innhold, kan det sosiale og kollektive grunnlaget for skolen forvitre.

Hvordan vil vi så karakterisere Haugebevegelsens tenkning om utdanning og danning når vi benytter nåtidens danningsteoretiske briller? Hvordan stiller haugianske begrunnelser og praksis seg i lys av distinksjoner som formal og material danning, subjektivitet og objektivitet, autoritet og frihet? Er danningen først og fremst til for den enkelte eller for fellesskapet, for samfunnet? Er den rettet innover, verdensvendt eller begge deler?

Hauges danningsforståelse kan sies å være både formal og material. Materialet, innholdet, altså kunnskapen, er viktig, og den er til for troen: En skal selv lese Guds ord. På den formale siden er det vesentlig at vi gjør oss selv mottakelige for Guds ord gjennom arbeid. Frelse forutsetter altså en egeninnsats. Som hos Luther er tanken at frelse oppnås gjennom inderliggjort personlig tro, men hos Hauge finner vi også en vektlegging av arbeid og virksomhet for å tjene Gud, selv om man ikke oppnår frelse gjennom arbeidet i seg selv. Den subjektive innstillingen hos det enkelte menneske er derfor helt avgjørende i danningen, men det er også den konkrete, kroppslige virksomheten som er objektiv, og den krever ferdighetsoppøvelse.

Formålet med læring og danning er i Hauges tilfelle å tjene Gud. For han er derfor ikke frihet eller frigjøring et mål i seg selv. Myndiggjøringen av enkeltindividet dreier seg om å opparbeide seg et personlig forhold til Gud. Hauge tar seg til rette og bryter med lover, konvensjoner og autoriteter for

å unngå dommedag, ikke for å gjøre opprør, markere seg ovenfor øvrigheten eller oppnå personlig frihet. Likevel viser han, gjennom selvstendighet i tenkning og handling og gjennom en evne til å stå imot autoriteter, at det å ikke tilpasse seg kan være moralsk aktverdig. Hans eksempel peker frem mot Jon Hellesnes sitt skille mellom to former for sosialisering: tilpasning og danning. Sosialisering er, ifølge Hellesnes sin bruk av begrepet, prosessen hvor man blir et medlem av samfunnet. Tilpasning forklares slik:

> Tilpassinga går ut på at folk vert sosialiserte på plass i det sosiale systemet, at dei lærer seg «spelereglane» utan å sjå at «spelet» kan diskuterast og forandrast. … ein tilpassa person er såleis meir eit objekt for styring og kontroll enn eit tenkjande og handlande subjekt. (Hellesnes, 1975, 17).

Danning er her det motsatte: at en forholder seg tenkende, kritisk og selvstendig til det sosiale systemet. Eksemplet som den tidlige Hauge representerer peker mot danning i Hellesnes sin forstand, ikke tilpassing, selv om Hauges egne begrunnelser ikke går i retning av det Hellesnes forstår med danning.

Hos Hauge er danningen til både for den enkelte og for fellesskapet. Det dreier seg om en inderlig emosjonell tilknytning til Gud og om å gi av seg selv til fellesskapet. Kjærligheten til Gud blir omsatt til kjærlighet til nesten og samfunnsnyttig virksomhet. Gjennom «kjærlighetens forening» er det indre forholdet til Gud og det ytre, aktive livet i tjeneste for fellesskapet for Hauge to sider av samme sak. Det dreier seg i liten grad om en uavhengig målsetting om å utvikle selvet, eller en uavhengig målsetting om å omskape verden til et bedre sted, men overordnet sett om å tjene Gud. Likevel er demokratisering og modernisering, hvilket kan forstås som å gjøre verden til et bedre sted, en konsekvens. Hauge og haugebevegelsen må kunne sies å ha gitt avgjørende teoretiske og praktiske bidrag til utvikling av likeverdig demokratisk medborgerskap i Norge, og med det også lagt et kulturelt grunnlag for en forståelse av hva demokratisk danning på norsk innebærer.

Referanser

Andreassen, Bengt-Ove, Roald E. Kristiansen og Rolf Inge Larsen, red. *Læstadianismens historie i Norge*. Orkana Akademisk, 2024.

Bostad, Inga og Mariann Solberg. «Rooms of Togetherness: Nordic Ideals of Knowledge in Education». I *The Nordic Education Model in Context: Historical Developments and Current Renegotiations*. Redigert av Daniel Tröhler, Bernadette Hörman, Sverre Tveit og Inga Bostad. Routledge, 2022.

Dørum, Knut og Helje Kringlebotn Sødal. «Hans Nielsen Hauge som samfunnsfornyer: Teologiske begrunnelser». *Historisk tidsskrift* 102 (2023): 143–157. https://doi.org/10.18261/ht.102.2.5.

Farstad, Eli Morken. «Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge». I *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge*, redigert av Eli Morken Farstad og Kristian Holen Nymark. Cappelen Damm Akademisk, 2023. https://doi.org/10.23865/noasp.190.ch1.

Fjørtoft, Kjersti. «Mary Wollstonecraft – A Call for a Revolution on Female Manners». I *Philosophy of Justice*, redigert av Guttorm Fløistad. Springer, 2015.

Gilje, Nils. *Hans Nielsen Hauge og kapitalismens ånd*. Notat. LOS-senteret, 1994. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016121548092.

Gilje, Nils. «Mystikk, 'svermeri' og religiøs toleranse hos Hans Nielsen Hauge». I *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge*, redigert av Eli Morken Farstad og Kristian Holen Nymark. Cappelen Damm Akademisk, 2023. https://doi.org/10.23865/noasp.190.ch3.

Golf, Olav. *Haugebevegelse og folkeopplysning 1800–1860*. Rapport nr. 6. Pedagogisk forskningsinstitutt, Universitetet i Oslo, 1996.

Grytten, Olav Honningdal. «The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism: Entrepreneurship of the Norwegian Puritan Leader Hans Nielsen Hauge». *Review of European Studies* 5, nr. 1 (2013): 31–45. https://doi.org/10.5539/res.v5n1p31.

Haukland, Linda. «Hans Nielsen Hauge: A Catalyst of Literacy in Norway». *Scandinavian Journal of History* 39, nr. 5 (2014): 539–559. https://doi.org/10.1080/03468755.2014.946533.

Ording, Hans N. H. *Hans Nielsens Hauges skrifter*. Samlet utgave. Bd. 1. Andaktsbokselskapet, 1947.

Roos, Merethe. «Å danne politiske borgere – Ole Gabriel Uelands innsats for å forbedre politisk opplysning». I *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge*, redigert av Eli Morken Farstad og Kristian Holen Nymark. Cappelen Damm Akademisk, 2023. https://doi.org/10.23865/noasp.190.ch8.

Skirbekk, Gunnar. «Frå undersått til statsborgar: Grunnlova som føresetnad for demokratiseringsprosessane på 1800-talet». I *Likeverd: Grunnlaget for demokrati*, redigert av Arild Holt-Jensen og Ståle Dyrvik. Res Publica, 2015. https://hdl.handle.net/11250/4498133.

Skirbekk, Gunnar. «Processes of Modernisation: Scandinavian Experiences». *Transcultural Studies* 14, nr. 2 (2018): 133–149.

Solberg, Mariann. «Om akademisk danning med utgangspunkt i Kants sensus communis og 'Hva er opplysning?'» I *Festskrift til Hjørdis Nerheim i anledning 70-årsdagen*, redigert av Fredrik Nilsen og Lone Dybdal. Unipub forlag, 2010.

Witoszek, Nina og Øystein Sørensen. «Nordic Humanism as a Driver of the Welfare Society». I *Sustainable Modernity: The Nordic Model and Beyond*, redigert av Nina Witoszek og Atle Midttun. Routledge, 2018. https://doi.org/10.4324/9781315195964-3.

Aarflot, Andreas og Hallgeir Elstad. «Hans Nielsen Hauge». I *Store norske leksikon*. Hentet 20. mars 2026. https://snl.no/Hans_Nielsen_Hauge.